

ЛЕНД-ЛІЗ У СРСР: ПРОДОВОЛЬЧА КОМПОНЕНТА

О. А. Фрадинський

(Науково-дослідний інститут фіскальної політики
Університету державної фіскальної служби України,
м. Хмельницький)

У статті досліджено питання організації продовольчих поставок у Радянський Союз за системою ленд-лізу. З'ясовано причини, що зумовили їх необхідність та важливість для потреб діючої армії та тилу. Визначено, що найбільше значення в іноземних продовольчих поставках мали хлібопродукти, тваринні та рослинні жири, цукор, консерви та концентрати. Зроблено висновки про те, що поставки продовольства допомогли не лише втримати ситуацію на фронті, але й мали гуманітарний аспект, рятуючи десятки та сотні життів у радянському тилу.

Ключові слова: II Світова війна, ленд-ліз, США, СРСР, продовольство, голод, постачання.

O. A. Fradynsky. Land-lease in the USSR: food component

The article deals with the organization of food supplies to the Soviet Union on the Lend-Lease system. The reasons that caused their necessity and importance for the needs of the current army and the rear were determined. On the basis of archival documents and memoirs of combatants, a situation characterized by food security in the Soviet Union at the first stage of the war has been characterized. The diplomatic correspondence between the allies concerning the organization of grocery supplies is indicated, and it was determined that the bulk products, animal and vegetable fats, sugar, canned food and concentrates were the most important in foreign food deliveries. It was concluded that food supplies helped not only keep the situation on the front, but also had humanitarian aspects, saving tens and hundreds of lives in the Soviet rear.

Key words: II World War, Lend-Lys, USA, The USSR, food, famine, supply.

Постановка проблеми. Під час ведення військових дій урядам воюючих сторін потрібно вирішувати ряд першочергових завдань, серед яких одним із найголовніших є проблема продовольчого забезпечення своїх збройних сил та потреб тилу. В роки II Світової війни постала така проблема і перед СРСР, одним із шляхів вирішення якої стали продовольчі поставки союзників (лева частка – від США) за системою ленд-лізу.

Свого часу радянський письменник-мариніст, юнга ескадреного міноносця «Грозный», учасник Північних конвоїв В.С. Пікуль у романі «Реквием каравану PQ-17» написав: «Не все еще в нашей стране отчетливо представляют, какой длинный и страшный путь проделала через океан простая банка свиной тушенки, пока ее где-нибудь в окопах под Курском не вскрыл штыком наш героический солдат...»¹ це

¹ Пікуль В.С. Реквием каравану PQ-17. Москва: Вече, АСТ, 2005. С. 4.

не дивно. Коли заходить мова про продовольчий сегмент ленд-лізу, перше, що спадає на думку знавцям цієї тематики, – це поставки американської тушонки, яку в радянському війську прозвали «другий фронт», із політичним підтекстом натякаючи на відсутність бойових дій союзників у Західній Європі. Окремі ерудити згадують про поставки яєчного порошку та сухого молока. І зовсім небагато дослідників зможуть повніше охарактеризувати всю номенклатуру продуктових поставок: зерно і борошно, м'ясо (свіже та заморожене) і ковбаси, консервовані супи та м'ясні екстракти, маргарин і комбіжир, сир і цукор, різні види олій, боби та горох, крупи і масло, овочі та фрукти (свіжі, консервовані та сушені), приправи і спеції, чай, кава, шоколад. І це далеко не вичерпний перелік.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відразу слід відмітити, що наукової літератури, яка б була призначена винятково питанням продовольчих поставок ленд-лізу, вкрай мало. Дослідникам цього питання доводиться по крупинках збирати інформацію із різноманітних першоджерел. Джерельну базу щодо вивчення питань продовольчого ленд-лізу можна розбити на кілька груп:

- документи та матеріали дипломатичної переписки між урядами США, Великобританії та Радянського Союзу²;
- накази та постанови Державного комітету оборони СРСР³;
- дослідження радянських та зарубіжних вчених, серед яких варто виокремити науковий доробок М. Гуріної⁴, М. Рижкова⁵, М. Супруна⁶, Р. Джонса⁷;
- спогади політиків – М. Хрущова⁸, Е. Стеттніуса⁹ та учасників безпосередніх бойових дій, із якими можна познайомитись на спеціалізованих сайтах¹⁰ або в науково-популярній літературі мемуарного характеру¹¹.

Така ситуація пояснюється кількома чинниками: по-перше – політикою свідомого применшення ролі та значення ленд-лізу в перемозі союзників під час II Світової війни, яка сповідувалася в Радянському Союзі та, на жаль, превалює в теперішній

² Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941–1945: Документы и материалы. / М-во иностр. дел СССР. В 2-х т. Т. 1. 1941–1943. Москва: Политиздат, 1984.

³ Приказ НКО СССР «О введении новых норм продовольственного снабжения Красной Армии» от 22 сентября 1941 г. URL: <http://rkka.ru/handbook/tyl/nko220941.htm>.

⁴ Гурина М. Продовольственный ленд-лиз США. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2015. № 12-3. С. 52–59.

⁵ Рыжков Н, Куманев Г. Продовольственные и другие стратегические поставки Советскому Союзу по ленд-лизу 1941–45 гг. URL: <http://histrf.ru/uploads/media/default/0001/12/6e1a74e16a509acd9984d677d5573c3b7b49a9a1.pdf>.

⁶ Супрун М.Н. Продовольственные поставки в СССР по ленд-лизу в годы второй мировой войны. *Отечественная история*. 1996. № 3. С. 46–54.

⁷ Джонс Р. Ленд-лиз. Дороги в Россию. Военные поставки США для СССР во Второй Мировой войне. 1941–1945. Москва: Центрополиграф, 2015.

⁸ Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания). Книга I. Москва: ИИК «Московские Новости», 1999.

⁹ Стеттніус Э. Ленд-лиз – оружие победы. Москва: Вече, 2000.

¹⁰ Я помню. URL: <https://iremember.ru>.

¹¹ Дабкин А. Я дрался на Т-34. Москва: Яуза, Эксмо, 2008.

Російській Федерації; по-друге – частковою закритістю архівів; по-третє – концентрацією досліджень науковців на загальних питаннях організації ленд-лізу.

Мета статті полягає в дослідженні питань організації поставок продовольства за системою ленд-лізу із США в СРСР протягом II Світової війни, вивченні ролі та значення цього компонента союзницької допомоги для забезпечення обороноздатності та продовольчої безпеки радянської сторони.

Виклад основного матеріалу. Перші проблеми у сфері забезпечення армії та населення продуктами харчування Радянський Союз відчув на початку осені 1941 року, коли з'явився дефіцит хліба, цукру, харчових продуктів імпортного походження. Аналізуючи тенденції, які негативно вплинули на стан продовольчої безпеки в СРСР на початку II Світової війни, варто виокремити:

- втрату основних аграрних районів – України, Білорусі, Прибалтики, частини чорноземних районів Росії, в тому числі Кубані та Ростовської області. Слід наголосити, що було втрачено не лише родючі землі, але й до 60 млн. людей, які на цих землях проживали та більша частина яких була зайнята в аграрному виробництві. Посівні площі зернових культур скоротилися із 110,5 млн. га в 1940 році до 67,3 млн. га в 1942 році;

- захоплення ворогом на окупованих територіях значної кількості сільсько-господарської техніки, зерна, поголів'я великої рогатої худоби, коней, свиней та овець. У перший рік війни було втрачено території, де вироблялося близько 90% цукру, 60% свинини, 40% зерна;

- вилучення з аграрного сектору для потреб фронту чоловіків працездатного віку (близько 19,5 млн. осіб), більшої частини рухомого складу (майже всі потужні трактори, 85% автомобільного парку та 60% коней) у зв'язку з необхідністю відновлення боєздатності військових з'єднань. Сумарно сільське господарство втратило більше половини своєї енергетичної потужності – 54%, із яких 32,6% залишилося на окупованій території, а 21,8% було мобілізовано для потреб війська;

- евакуацію на Схід країни великої кількості населення, переважно партійних працівників, представників інтелігенції, заводських робітників та членів їх сімей, які не залучалися до роботи в сільському господарстві, проте потребували забезпечення харчовими продуктами хоча б за мінімальними нормами;

- зменшення продукції харчової переробки на величину від 20% до 90% залежно від сфери виробництва продуктів харчування.

Це зумовило відповідне реагування зі сторони апарату державного управління: в тилу було запроваджено карткову систему розподілу основних продуктів харчування та, починаючи з кінця 1941 року, розширено номенклатуру закордонних поставок. Московським протоколом передбачалося щомісячні надходження в радянські порти 200 тис. тон пшениці (з Канади, де були значні її запаси), 70 тис. тон цукру (з Філіппін та Голландської Індії) та 1,5 тис. тон какао (з Великобританії), якими планувалося покривати частину потреби в харчуванні 10-мільйонної армії.

Починаючи з грудня 1941 року союзники почали проводити щотижневі конференції з представниками радянських урядових кіл із приводу організації забезпечення

потреб СРСР у продуктах харчування. Адже суттєве скорочення раціону привело до того, що його калорійність у робітників стратегічних галузей економіки зменшилася до 2/3 від нормальної потреби, а у службовців – і того менше. Відчувалася велика потреба в консервах, жирах, зернобобових культурах, сушених овочах та фруктах (як джерелі необхідних вітамін), проте на початковому етапі військових дій (період до осені 1942 року) перевага в поставках надавалася на користь озброєння, промислового устаткування, дефіцитних матеріалів. І лише із втратою аграрних районів Північного Кавказу стало зрозумілим, що поставки продуктів харчування почали відігравати стратегічну роль, нарівні з літаками та танками.

Під час зустрічі В. Молотова та Ф. Рузвельта, яка відбулася 29 травня 1942 року, американський президент поцікавився станом забезпечення продовольством у Москві та Ленінграді та чи тільки транспортними труднощами пояснюється недовіддача продовольства у СРСР. Радянська сторона відповіла, що ситуацію в містах не можна вважати задовільною, оскільки в першу чергу проводиться забезпечення армії. У Ленінграді було особливо важко взимку. Не дивлячись на організацію «Дороги життя» через Ладозьке озеро та евакуацію частини населення Ленінграду, ситуація залишалася вкрай складною. Продовольчі труднощі пояснюються не лише логістикою, мобілізацією значної кількості тракторів із сільського господарства в армію. Нестачу харчів відчуває цивільне населення через потребу першочергового забезпечення військових частин¹².

Із часом потреба у продуктах тільки зростала. Ситуація стала настільки загрозливою, що про продуктову проблему згадали навіть і у відомому наказі від 28.07.1942 року № 227, який отримав назву «Ні кроку назад»: «Після втрати України, Білорусії, Прибалтики, Донбасу та інших областей у нас стало набагато менше території, стало набагато менше ... хліба... Ми втратили більше 800 мільйонів пудів хліба на рік. У нас уже немає переваги над ворогом у ... запасах хліба. Якщо ми не припинимо відступ, залишимося без хліба...»¹³.

У розмові Й. Сталіна з особистим представником президента США Уенделом Уілкі 23 вересня 1942 року останній спитав, яку кількість пшениці зацікавлений отримати СРСР від США, проінформувавши про її великий надлишок у Штатах, а також про потребу в концентрованих видах продуктів харчування. На що отримав відповідь про необхідність 2 млн. тон пшениці, поставок тваринних жирів (у першу чергу – сала), консервованого м'яса та харчових концентратів для потреб як війська, так і цивільного населення.

Негативна тенденція у сфері продовольства зумовлювалася не лише військовими діями, але й неврожаєм 1943–1944 рр., та, як це не парадоксально звучить, і звільненням за цей же період окупованих територій на Заході країни, які необхідно

¹² Советско-американские отношения... Т. 1. С. 180.

¹³ Приказ НКО СССР «О мерах по укреплению дисциплины и порядка в Красной Армии и запрещении самовольного отхода с боевых позиций» от 28 июля 1942 г. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%D1%82_28.07.1942_%E2%84%96_227.

було розбудовувати та забезпечити населення продуктами. Тому продовольчі поставки на середину 1944 року значно перевищили сумарний ввіз продовольства за період дії I та II Протоколів, потіснивши в радянських заявках метали та окремі види озброєнь, і зайняли в загальному обсязі більше 25% суднового тоннажу.

Одним із шляхів упорядкування розподілу продуктів харчування стало запровадження з осені 1941 року карткової системи отримання хліба, цукру, кондитерських виробів, яка згодом поширилася і на інші види продовольчих та промислових товарів. Усе населення, залежно від ступеня своєї суспільної корисності в умовах військового стану, було поділено на 2 категорії: до 1 категорії відносилися зайняті у стратегічних галузях економіки (військових заводах, нафтовій, металургійній, машинобудівній, хімічній, транспорті тощо), решту було віднесено до категорії 2. Для робітників та інженерно-технічного персоналу 1 категорії норми відпуску хліба були встановлені на рівні 800 грам на добу, а для аналогічних працівників категорії 2 – 600 грам; службовці 1 категорії отримували по 500 грам хліба, а категорії 2 – 400 грам. Для утриманців та дітей віком до 12 років добовий відпуск хліба становив 400 грам.

20 вересня 1941 року наказом Народного Комісаріату Оборони (НКО) було введено нові норми продовольчого забезпечення Червоної Армії, які диференціювалися на 14 груп:

- норма № 1 – забезпечення червоноармійців та начальницького складу бойових частин діючої армії, за винятком військовослужбовців, забезпечених за нормами льотного пайка та нормами технічного складу частин Військово-повітряних сил;
- норма № 2 – забезпечення червоноармійців та начальницького складу тилу діючої армії (фронту, армії, дивізії, бригади);
- норма № 3 – забезпечення червоноармійців стройових та запасних частин, які не входили до складу діючої армії;
- норма № 4 – забезпечення червоноармійців караульних частин та червоноармійців тилових установ, які не входили до складу діючої армії;
- норма № 5 – забезпечення (з гарячим сніданком) бойового розрахунку екіпажів літаків діючої армії;
- норма № 6 – забезпечення льотно-технічного складу Військово-Повітряних Сил (ВПС) діючої армії за спеціально оголошеним переліком посад;
- норма № 7 – забезпечення бойового розрахунку екіпажів літаків, які не входять до складу діючої армії за спеціально оголошеним переліком посад, та льотно-технічного складу, який знаходиться на казарменому становищі;
- норма № 8 – забезпечення технічного складу Військово-повітряних сил, які не входять у склад діючої армії, за спеціально оголошеним переліком посад; курсанти льотних училищ у дні учбових польотів;
- норма № 9 – забезпечення курсантів училищ сухопутних і повітряних сил Червоної Армії; рядового та молодшого начальницького складу авіадесантних частин;
- норма № 10 – забезпечення червоноармійців, молодших командирів та начальницького складу, які перебувають на лікуванні у військових шпиталях і стаціонарах;

Новітня доба

– норма № 11 – забезпечення військовослужбовців, які знаходяться на лікуванні у військових санаторіях, у домах відпочинку та в Центральному військовому госпіталі НКО;

– норма № 12 – сухий пайок для військ діючої армії та для частин, які не входять до її складу. Сухий пайок виступав як бойовий запас та використовувався в тих випадках, коли харчування гарячою стравою було неможливим;

– Норми № 13 та № 14 – для особового складу всіх військових частин, які не входять до складу діючої армії, тилових установ діючої армії (окрім льотно-технічного складу ВПС) та всіх військових училищ за умови забезпечення 1 раз на тиждень.

Середньому та вищому начальницькому складу (крім льотно-технічного, які отримували льотний пайок), які забезпечувалися за нормами № 1 та № 2, було передбачено додатковий пайок на добу для однієї особи: масла або сала – 40 грам; печива – 20 грам; рибних консервів – 50 грам; цигарок – 25 штук, або тютюну – 25 грам та сірників – 10 коробок на місяць.

Таблиця 1

Норми продовольчого забезпечення військовослужбовців, встановлені восени 1941 року (без сухого пайку)¹⁴

Найменування продуктів	Норма продовольчого забезпечення (у грамах)													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	13	14	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	13	14	15	
Хліб із житнього чи висівкового борошна:														
- для зимового часу	900	800	750	700	400	800	400		500	300	200	700	500	
- для літнього часу	800	700	650	600	-	700	-	-	400	-		600		
Хліб пшеничний з борошна II сорту	-	-	-	-	400	-	300	100	300	300	500	-	300	
Борошно пшеничне II сорту	20	10	10	10	40	20	20	5	20	20	10	20	20	
Крупа різна	140	120	100	100	90	130	80	10	80	80	60	160	125	
Рис	-	-	-	-	50	10	30	10	40	20	30		40	
Макарони-вермішель	30	20	20	10	50	40	20	10	20	30	20	30	40	
М'ясо	150	120	75	75	390	250	300	100	150	120	180	-		
Риба	100	80	120	100	90	90	70	-	80	50	70	-		
Соєве дезодороване борошно	15	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	30	50	
Комбіжир і сало	30	25	20	20	-	20	-	-	10	10		30	30	

¹⁴ Приказ НКО СССР «О введении новых норм продовольственного снабжения Красной Армии» от 22 сентября 1941 г.

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	13	14	15
Масло рослинне	20	20	20	20	5	5	5	-	5	5	5	20	5
Масло	-	-	-	-	90	30	60	30	50	40	45	-	50
Сир	-	-	-	-	20	-	20	-	-	-	-	-	-
Сир (м'який)	-	-	-	-	20	-	20	-	-	25	10	-	-
Сметана	-	-	-	-	10	-	10	-	-	10	25	-	-
Молоко	-	-	-	-	-	-	100	-	-	200	200	-	-
Молоко згуще- не або кава	-	-	-	-	20	-	-	-	3***	3***	3	-	3***
Яйце	-	-	-	-	0,5*	-	0,5*	-	-	-	-	-	-
Цукор	35	25	25	25	80	50	60	20	50	50	50	25	50
Чай	1	1	1	1	40**	40**	1	9**	1	1	1	30**	30**
Сіль	30	30	30	30	30	40	30	10	30	30	30	-	-
Овочі:	820	820	920	920	885	1020	835	200	785	735	900	820	785
- картопля	500	500	600	600	500	610	500	110	500	450	400	500	500
- капуста	170	170	170	170	200	215	200	45	150	150	-	170	150
- морква	45	45	45	45	55	60	40	10	30	40	-	45	40
- буряк	40	40	40	40	40	50	30	15	40	30	-	40	30
- цибуля	30	30	30	30	40	40	30	10	30	30	-	30	30
- зелень, огірки	35	35	35	35	45	45	35	10	35	35	-	35	35
Фрукти сушені	-	-	-	-	20	-	20	-	15	20	20	-	15
Фруктовий сік	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100	-	-	-
Екстракт фрук- товий	-	-	-	-	3	-	3	-	-	0,5	-	-	-
Борошно карто- пляне	-	-	-	-	5	-	5	-	5	5	10	-	5
Томат-паста	6	6	6	6	8	8	6	2	6	6	10	6	6
Лавровий лист	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2	0,2	-	-
Перець	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,1	0,3	0,3	0,3	-	-
Оцет	2	2	2	2	2	2	2	1	2	2	4	2	2
Гірчичний порошок	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3	0,3	-	-
Махорка	20	20	20	-	25	25	-	-	-	25	25	-	-

* - штуки на 1 день

** - на місяць

*** - тільки каву сурогатну

Проте, не дивлячись на встановлені норми харчування, не все надходило в повному обсязі до військових. Це було спричинене низкою причин як об'єктивних (відсутність окремих видів продуктів, неможливість їх доставки до місць призначення), так і суб'єктивних (халатність посадових осіб, повальне розкрадання продовольства в тилу, під час транспортування та в зоні бойових дій). У спогадах ветеранів часто можна зустріти інформацію про недостатній або ж вкрай низький рівень забезпеченості продуктами харчування під час їх військового вишколу в

тилових навчальних центрах або ж військових училищах. Досить часто незадовільний стан харчування зумовлював голодні бунти військових або ж навіть їх смерть від дистрофії.

Так, Б. Назаров, курсант Ростовського артилерійського училища, який проходив навчання в 1942–1943 роках, відзначав: «Було голодно... Перед січнем курсанти почали пухнути з голоду, і в один із днів усі батареї відмовилися виходити з казарм, вимагаючи негайної відправки на фронт. Офіцери намагалися нас вигнати, але ми вчинили спротив. Приїхав командуючий Уральським військовим округом, а з ним полковник Лампель... Вони вмовили нас вистроїтися на плацу. Полковник взяв жменю снігу та передав її правофланговому, попросивши його передати по порядку, але сніг швидко розтаяв, і він сказав, що ось так доходить до наших ротів курсантський пайок»¹⁵.

У своїх мемуарах танкіст І. Деген, який на початку 1943 року проходив вишкіл в 21 учбовому танковому полку, пригадує що «патріотизм та бажання швидше вступити в бій із ворогом стимулювався в цьому учбовому танковому полку досить садистським способом – нас майже не годували! Давали лише якесь вариво із запліснявілої кукурудзи. Від голоду люди в полку хіба що не пухли»¹⁶.

Труднощі з продовольчим постачанням діючої армії, особливо на першому етапі війни, зафіксовані і в офіційних документах. Зокрема, під час перевірки у квітні 1942 року продовольчого забезпечення 50-ої армії зафіксовано, що один із полків 116-ої дивізії протягом 6 днів подобою отримував лише по 150 грамів м'яса і 35 грамів сухофруктів на людину. В артилерійських батареях бійцям видавалося по 400 грамів хліба на добу. Із слів командира дивізії, його підлеглими було з'їдено 170 коней, хоча реальна число набагато більше. Через систематичне недоотримання продуктів бійці знеслилися, не могли виконувати роботи з облаштування своїх бойових позицій, унаслідок чого під час бою лише в одній стрілецькій роті було втрачено 42 людини вбитими та пораненими. В медичну частину було відправлено 5 найбільш знесилених солдатів, а червоноармієць Івачев помер від голоду в розташуванні своєї роти. Подібна картина була і в інших дивізіях 50-ої армії¹⁷.

Така ситуація в забезпеченні армії та тилу продовольством зумовили зростання асортименту та обсягів продуктових поставок, таких як: м'ясо та м'ясні консерви, риба та рибні консерви, яечний порошок, згущене та порошокове молоко, масло, рослинні жири (соняшникова, бавовникова, кукурудзяна, оливкова, соєва олії), шоколад, кава, чай, сахарин, сіль. Для збільшення обсягів поставок та їх калорійності активно використовувався процес дегідратації (зневоднення) овочів та фруктів – таким чином надсилався один корабель із картоплею замість десяти та один корабель із вантажем яечного порошку замість семи. На замовлення радянської сторони виготовлялися м'ясні консерви – знаменита тушонка та харчові концентрати для приготування

¹⁵ Драбкин А. Я дрался с панцерваффе. Москва: Яуза, Эксмо, 2007. С. 126.

¹⁶ Драбкин А. Я дрался на Т-34. С. 178.

¹⁷ О положении с продовольствием в 50 армии. 1942. URL: <http://www.oboznik.ru/?p=1430>.

борщу, різних видів супів та пюре, розфасовані в пакети¹⁸. Радянський Союз був єдиною країною, до якої за системою ленд-лізу надходило вершкове масло, цільове призначення якого полягало в підвищенні калорійності харчування поранених у госпіталях. Для потреб радянських союзників американцями було поставлено 25% від обсягу власного виробництва свинини, в той самий час, як для потреб збройних сил США було використано 14% від її загального обсягу.

Значення американської тушонки в продовольчих поставках відмітив у своїх мемуарах М. Хрущов: «Продукти харчування ми теж отримували у великій кількості. Ходило немало анекдотів, у тому числі і нецензурних, про американську тушонку. І все ж вона була смачною. Багато з'явилось на цей рахунок жартів, але тушонку ми з'їли. Без неї нам не було б чим годувати армію. Адже ми втратили найбільш врожайні регіони – Україну та північний Кавказ. Це необхідно собі уявити – як важко було в таких умовах організувати забезпечення продовольством усієї країни»¹⁹.

Усього за системою ленд-лізу Радянський Союз отримав, за різними підрахунками, від 4 до 5 млн. тонн продуктів харчування, серед яких приблизно чверть склали хлібопродукти. Розбіжності в підрахунку пояснюються тим, що продовольство надходило з різних країн (США, Великобританії та її домініонів), метричні системи яких відмінні від прийнятої у СРСР; у документах не завжди вказується, які одиниці виміру малися на увазі, відтак з'являлася плутанина між метричними (1000 кг) та короткими тоннами (907 кг); частина продуктів втрачалася в дорозі через загибель транспортного засобу, псувалася через несприятливі температурні режими або під впливом несприятливих факторів (надлишкову вологість повітря, потрапляння води, псування гризунами), або ж переадресовувалася тощо. Так, за даними Р. Джонса, за системою ленд-лізу було відправлено 4,2 млн. тон продовольства, з яких у СРСР надійшло 4,03 млн. тон. Російські ж дослідники М. Рижков та Г. Куманєв оперують цифрою надходжень у 3,98 млн. тон.

Структура продовольчого ленд-лізу, наведена на рисунку 1, засвідчує, що беззаперечним лідером в обсягах поставки були хлібопродукти – 29%, або 1199,33 тис. тон; на другому місці, з показником у 18%, або 736,3 тис. тон, – консерви та концентрати (для довідки: якщо перерахувати американські консерви в умовні банки із середньою вагою у 200 грамів, то вони становитимуть 108% радянського виробництва всіх видів консервів за час війни)²⁰; цукор займає третє місце з показником в 17%, або 672,4 тис. тон (для довідки: в СРСР за весь період війни було вироблено 1460 тис. тон цукру); на четвертому місці знаходяться жири тваринні – 16%, або 654,01 тис. тон; жири рослинного походження становили 13% або 517,5 тис. тон; 3% (110,9 тис. тон) припадало на яечний порошок; частка інших продуктів харчування складала 4%, або 141,3 тис. тон.

¹⁸ Стеттиниус Е. Ленд-лиз – оружие победы. С. 129.

¹⁹ Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания). Книга I. С. 372.

²⁰ Соколов Б. В. Правда о Великой Отечественной войне. Санкт-Петербург: Алетея, 1998. С. 144.

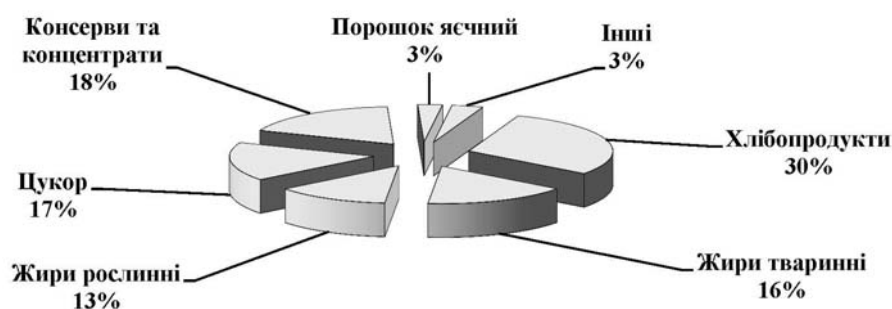

Рис. 1 – Структура продовольчих поставок за системою ленд-лізу в СРСР протягом 1941–1945 рр.²¹.

У вартісному вимірнику найбільше було поставлено м'ясних консервів – на 462,3 млн. дол. США; яєчного порошку – на 185,7 млн. дол. США; олії – на 101,9 млн. дол. США.

Основним постачальником продовольства були Сполучені Штати Америки, проте частину зернових поставок взяла на себе і Канада, з якою 8 вересня 1942 року було укладено так звану «пшеничну» угоду про постачання зерна та борошна на суму 10 млн. канадських доларів, кредитна лінія за якими відкривалася канадським урядом строком на 3 роки. Поставки за зазначеною угодою тривали до весни 1944 року та склали 182 тис. тон зерна та борошна²².

Детальнішу характеристику надходжень основних груп продовольчих товарів (з урахуванням втрат та переадресування) можна отримати, проаналізувавши таблицю 2.

Таблиця 2

Поставки в СРСР продовольства протягом 1941–1945 років, тис. тон²³

Найменування	Загальний обсяг поставок	Втрачено	Переадресовано	Надійшло
1	2	3	4	5
Борошно пшеничне	659,051	8,827	5,062	645,162
Борошно інших видів	40,121	0	0	40,121
Борошно соєве або крупа	71,075	0	0	71,075
Інші зернові культури	112,55	1,065	0,528	110,957
Горох і боби, сушені	270,514	7,905	23,138	239,471
Пшениця	55,713	0,6	0	55,113
Насіння	37,477	0,04	0	37,437
Цукор	703,079	18,285	12,364	672,43
М'ясо сушене, консервоване	14,942	0	0	14,942

²¹ Джонс Р. Ленд-лиз. Дороги в Россию. С. 421–422.

²² Поздеева Л.В. Канада в годы Второй мировой войны. Москва: Наука, 1986. С. 233–234.

²³ Джонс Р. Ленд-лиз. Дороги в Россию. С. 374.

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4	5
Тушонка консервована	272,009	2,904	0	269,105
Консерви м'ясні	485,181	17,497	15,422	452,262
Сало	300,23	3,328	4,142	292,76
Масло вершкове	69,772	1,010	0,735	68,027
Лярд	317,908	7,833	16,846	293,229
Олія рослинна	521,195	1,533	2,14	517,522
Молоко консервоване	31,021	0,282	0	30,739
Молоко сухе	77,352	1,145	4,394	71,813
Порошок яєчний	121,144	4,949	5,296	110,899
Кава	10,91	0	0,56	10,35
Корма фуражні	33,631	5,214	0	28,417
Усього	4204,875	82,417	90,627	4031,831

Як бачимо з таблиці 3, за весь період середня частка продовольчого ленд-лізу становила приблизно п'яту частину від вагових обсягів перевезень – 20,7%. Причому найбільша частка припала на період дії II Протоколу – 33%, а найменша – на період дії так званого преленд-лізу – 2%. Основним маршрутом постачання продовольства був Тихоокеанський, на який припадає 56,6% в загальному обсязі поставок, відповідно, частка Атлантичного становить 43,4%. Проте слід відмітити, що під час дії III Протоколу лідируюче місце було в перевезень через Атлантику – 936,541 тис. тон, проти тихоокеанських 798,26 тис. тон.

Таблиця 3

Поставки продовольства в розрізі напрямків та етапів (протоколів) ленд-лізу

Етап ленд-лізу	Маршрут		Усього, тис. тон	Питома вага в загальному обсязі поставок, %
	Атлантичний океан, тис. тон	Тихий океан, тис. тон		
Преленд-ліз (22.06.1941–30.09.1941)	0,019	3,899	3,919	2
I Протокол (01.10.1941–30.06.1942)	129,999	175,038	305,037	22
II Протокол (01.07.1942–30.06.1943)	294,236	703,547	997,783	33
III Протокол (01.07.1943–30.06.1944)	936,541	798,26	1734,801	30
IV Протокол (01.07.1944–12.05.1945)	553,674	603,699	1157,373	21
Війна з Японією (13.05.1945–02.09.1945)	22,594	235,607	258,201	17
Завершальний період (03.09.1945–20.09.1945)	1,989	5,875	7864	20
За весь період	1939,052	2525,925	4464,978	20,7

Вартісне вираження поставок продуктів харчування із США в СРСР оцінюється в цінах 1941–1945 років у близько 1,5 млрд. дол. США, або 7,97 млрд. рублів. У розрізі номенклатури поставок зазначена сума розподіляється таким чином²⁴:

- пшениця та пшеничне борошно різних сортів – 45,07 млн. дол. США, або 238,9 млн. рублів;
- зернові продукти (вироби з подрібненого зерна, борошниста субстанція, корма) – 5,03 млн. дол. США, або 26,7 млн. рублів;
- крупи (ячмінні, гречані, вівсяні, вівсяні пресовані, рис-сирець, рис мелений, манна крупа, інші крупи) – 15,39 млн. дол. США, або 81,55 млн. рублів;
- м'ясо консервоване (свинина, яловичина, курятина, інші види м'яса, риба, тушонка) – 379,73 млн. дол. США, або 2012,59 млн. рублів;
- м'ясні вироби (яловичина маринована та в'ялена, свинина маринована, засолена, свіжа та заморожена, окіст та лопатка в'ялені, шинка, сосиски, болонська копчена ковбаса та інші неконсервовані м'ясні продукти, копчена птиця, консервовані сосиски та їх сушені інгредієнти) – 318,45 млн. дол. США, або 1687,8 млн. рублів;
- інші вироби із м'яса (яловичий жир, сало, смалець, олеомаргарин, м'ясні екстракти та бульйонні кубики, харчовий желатин, інші харчові м'ясні вироби) – 124,63 млн. дол. США, або 660,5 млн. рублів;
- молочні продукти (згущене молоко та вершки, випарені молоко та вершки, сухе молоко, вершки, масло, масляний жир та масляна паста, сир, дитяче харчування, солодове молоко тощо) – 155,51 млн. дол. США, або 824,18 млн. рублів;
- яйця (яєчний порошок та яйця в шкарлупі) – 280,81 млн. дол. США, або 1488,27 млн. рублів;
- овочі (картопля, помідори, цибуля, інші свіжі овочі, консервовані овочі та соки, маринади та огірки, томатний столовий соус, майонез і приправи, соуси, оливи, обезводнені овочі та інші напівфабрикати) – 32,76 млн. дол. США, або 173,63 млн. рублів;
- боби і горох (боби, горох, нут) – 38,0 млн. дол. США, або 201,41 млн. рублів;
- фрукти (яблука, апельсини, мандарини, груші, грейпфрути, лимони, лайми, ананаси, банани, консервовані фрукти, сухофрукти, фруктові соки, фруктові варення, джеми та желе) – 3,09 млн. дол. США, або 16,39 млн. рублів;
- спеції (оцет, дріжджі, ваніль, кориця) – 0,75 млн. дол. США, або 3,99 млн. рублів;
- чай, какао шоколад (чай, зелена кава, обсмажена кава, екстракт кави та її замінники, шоколад та какао, шоколадні цукерки, кондитерські вироби) – 1,74 млн. дол. США, або 9,24 млн. рублів.

Окрім власне продуктів харчування, поставлявся і насінневий матеріал. На початку 1942 року з Ірану в рахунок поставок за ленд-лізом літаками було доставлено 9 тис. тон насіння, яке використовувалося під час посівних робіт на теренах Північного Казахстану та Південного Сибіру. А всього обсяги поставленого насін-

²⁴ Гурина М. Продовольственный ленд-лиз США. С. 53–57.

невого матеріалу (пшениці, кукурудзи, овочевих культур) становили 39,7 тис. тон, у тому числі – 2,3 тис. тон від американської неурядової організації «Американська допомога воюючій Росії». Частина транспортних засобів, у першу чергу вантажних автомобілів та тракторів, що надходила за системою ленд-лізу, активно використовувалася для механізації робіт у сільському господарстві під час здійснення посівної та жнивної кампаній.

Важко оцінити соціальний, психологічний та гуманітарний аспект продовольчого ленд-лізу, адже завдяки йому було збережено життя мільйонів людей та знівелювано загрозу голоду на фронтах війни. Про критичну ситуацію у сфері постачання продуктами харчування в тилкових районах СРСР говорить той промовистий факт, що лише в першу військову зиму 1941–1942 рр. у місті Архангельську померло близько 20 тис. осіб, або ж кожен десятий цивільний житель. Цей показник у 4 рази перевищував рівень природної смертності та дає підстави стверджувати, що від недоїдання та хвороб, що викликаються ним, померло близько 15 тис. людей.

Відзначаючи винятково важливе значення продовольчого ленд-лізу, М. Солонін наводить такі показники: за роки війни до госпіталів потрапило 22 млн. радянських поранених, за рахунок заокеанських поставок на кожного з них теоретично можна було витратити з метою оздоровлення 4,5 кг масла, 1,6 кг сиру, 3,3 кг сухого молока та 60 кг м'яса (без урахування тушонки)²⁵.

За розрахунками російського дослідника М. Супруна, поставки продуктів харчування за системою ленд-лізу забезпечили б потребу 10-мільйонної армії протягом 1600 днів (військові дії із 22 червня 1941 р. по 9 травня 1945 р. тривали 1418 днів) за умови щоденного раціону в 4 тисячі кілокалорій. Не можна не погодитись із думкою цього дослідника, який зазначив: «Відомо, що в роки минулої війни Радянський Союз лише від голоду втратив мільйони своїх громадян. А скільки мільйонів він втратив би ще, не існує продовольчого ленд-лізу? Допомога союзників у цьому відношенні не підлягає ніякому обрахунку – вона безцінна»²⁶.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Продовольчий сегмент ленд-лізу був таким же важливим для СРСР, як і поставки військової техніки, озброєння, пального і нафтопродуктів. Його важливість зумовлювалася втратою на першому етапі війни сільськогосподарських регіонів, вилученням із сільського господарства для потреб збройних сил трудових і матеріальних ресурсів. Найбільше значення в іноземних продовольчих поставках мали хлібопродукти, тваринні та рослинні жири, цукор, консерви та концентрати. Поставки продовольства не лише допомогли втримати ситуацію на фронті, але й мали гуманітарний аспект, рятуючи десятки та сотні життів у радянському тилу.

Питання здійснення продовольчих поставок за системою ленд-лізу, на відміну від питань постачань озброєнь, автомобілів, маршрутів поставок, залишаються ще

²⁵ Солонин М. Пушки, масло, золото... *Военно-промышленный курьер*. 2010. №. 38. С. 5.

²⁶ Супрун М.Н. Продовольственные поставки в СССР по ленд-лизу... С. 53.

маловивченими. На наш погляд, інтерес для майбутніх історичних розвідок представляють питання організації ланцюжка постачання продовольства від виробника (на території США) до кінцевого споживача – радянського солдата чи працівника тилу (в СРСР). Перспективним убачається і детальне дослідження структури імпортованого продовольства та його подальшого використання радянською стороною.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гурина М. Продовольственный ленд-лиз США. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2015. №. 12-3. С. 52–59.
2. Джонс Р. Ленд-лиз. Дороги в Россию. Военные поставки США для СССР во Второй Мировой войне. 1941–1945. Москва: Центрполиграф, 2015. 470 с.
3. Драбкин А. Я дрался на Т-34. Москва: Яуза, Эксмо, 2008. 303 с.
4. Драбкин А. Я дрался с панцерваффе. Москва: Яуза, Эксмо, 2007. 352 с.
5. О положении с продовольствием в 50 армии. 1942. URL: <http://www.oboznik.ru/?p=1430>.
6. Рыжков Н, Куманев Г. Продовольственные и другие стратегические поставки Советскому Союзу по ленд-лизу 1941–45 гг. URL: <http://histrf.ru/uploads/media/default/0001/12/6e1a74e16a509acd9984d677d5573c3b7b49a9a1.pdf>.
7. Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941–1945: Документы и материалы. / М-во иностр. дел СССР. В 2-х т. Т. 1. 1941–1943. Москва: Политиздат, 1984. 510 с.
8. Соколов Б.В. Правда о Великой Отечественной войне. Санкт-Петербург: Алетея, 1998. 304 с.
9. Солонин М. Пушки, масло, золото... *Военно-промышленный курьер*. 2010. № 38. С. 5–6.
10. Стеттиниус Э. Ленд-лиз – оружие победы. Москва: Вече, 2000. 400 с.
11. Супрун М.Н. Продовольственные поставки в СССР по ленд-лизу в годы второй мировой войны. *Отечественная история*. 1996. № 3. С. 46–54.
12. Пикуль В.С. Реквием каравану PQ-17. Москва: Вече, АСТ, 2005. 367 с.
13. Поздеева Л.В. Канада в годы Второй мировой войны. Москва: Наука, 1986. 336 с.
14. Приказ НКО СССР «О введении новых норм продовольственного снабжения Красной Армии» от 22 сентября 1941 г. URL: <http://rkka.ru/handbook/tyl/nko220941.htm>.
15. Приказ НКО СССР «О мерах по укреплению дисциплины и порядка в Карсней Армии и запрещении самовольного отхода с боевых позиций» от 28 июля 1942 г. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%D1%82_28.07.1942_%E2%84%96_227.
16. Снабжение населения продуктами питания во время Великой Отечественной войны. URL: <http://www.otvoyna.ru/statya57.htm>.
17. Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания). Книга I. Москва: ИИК «Московские Новости», 1999. 498 с.